

І.М. Дрига

АВТОРИ КАРАМАНЛІЙСЬКИХ РЕДАКЦІЙ САКРАЛЬНОГО ТЮРКОМОВНОГО ТЕКСТУ

Як відомо, термін «караманлідика» означає тексти та твори, укладені турецькою мовою грецьким письмом, спершу для християн – мешканців області Караманія в Малій Азії. С.С. Салавілль та Є. Д'Алледжіо зазначають, що створений у 1243 р. Караман-бегом Караманлійський вілайет включив пізніше території Ликоєнію (північ Таврських гір), Велику Фрігію, Памфілію, Айсорію, Кападокію та Західну Кілікію [Salaville, Dallegio VII]. На думку цих авторів, у міру просування турецьких завоювань на захід ширилась і територія побутування турецької писемної мови грецьким письмом на усій провінції малої Азії до Стамбула та Фракії (Великий та Малий Карман-хани, а також караманлійський квартал Саматія в Єдікуле у Стамбулі), навколо котрих гуртувались туркофони – прибульці з Малої Азії.

Тюркомовні християни, що користувались караманлідикою, поділяються нині на 3 групи: караманли та / або тюркомовні християни походженням з Анатолії, греки, що використовували тюркську мову як другу (емігранти 1924 р. зі Стамбула в Афіни, Салоніки), гагаузи (в Молдові, Україні, на Балканах в області Орестіада (Дедеагач – Кумчіфтік) Греції, Болгарській Добруджі).

Проблема віднесення українських караманлійських текстів до тієї або іншої з груп все ще залишається предметом дискусії. Раритетні примірники караманлійських текстів розпорошені по численних країнах світу (Національна бібліотека Афін, бібліотека Центру малоазійських досліджень в Афінах Французького інституту в Афінах, бібліотека Геннадіон, Афінський монастир, Ватикан, Британський музей, Французький інститут балканських студій (Париж та Афіни) тощо). Крім того, у своїх приватних колекціях караманлійськими текстами володіли, за даними Салавілль – Д'Алледжіо, Ксено-

фонт Сідерідіс, Георгес Арванітідіс, Софокл Худавердоглу – Теодотос тощо.

Історія караманлідіки досліджена (Є. Балта, С. Салавілль – Є. Д'Алледжіо, С. Еїдже, Х. Гюнгор, О.Ф. Серткая, Й. Анзерліоглу, Ф. Агджа, О.І. Білецький, О.М. Гаркавець, Є. Чернухін). Наявні каталоги караманлідіки Салавілль – Д'Алледжіо та Є. Балти не включають усієї караманлійської спадщини. Так, перший зі згаданих каталогів умістив більше як 500 каталожних одиниць з Національної академічної бібліотеки Афін (деякі з екземплярів – у 2–3 примірниках); деякі родинні бібліотечні фонди виселенців після обміну населенням 1924 р. Каталог Є. Балти (додатки та уточнення) подає каталожну інформацію іще 163 караманлійських текстів, що не увійшли до попереднього каталогу з 1581 р., та містить караманлійські видання після 1850 року XIX та початку XX ст. Проте неохопленими зазначеними каталогами залишаються тексти, що перебувають у Туреччині, на Балканах, в Буджаці (в тому числі українському) та Західній Європі. Залишається потреба встановлення й уточнення реєстру центрів рукописання та друкування, а також авторів редакцій караманлідіки. Цим визначається актуальність нашого дослідження.

Мета ж цього дослідження полягає в тому, щоб систематизувати наявну інформацію про особистості та творчість авторів караманлійських редакцій караманлійського релігійного (літургійного) і подеколи світського тексту, що розкидана по крихтах у грецьких, урумських та турецьких джерелах у різних країнах. Втім, без неї видається неможливим з'ясувати діалектну і регіональну приналежність текстів, авторсько-стилістичні особливості та вимоги сучасної авторам літературної традиції.

Умовно прийнято, що першим твором караманлійської писемної традиції є, за

легендою, написаний Константинопольським патріархом Геннадіосом (*Skholarios*) 1583 року, практично одразу опісля захоплення Константинополя османами 1453 р., з метою пояснити засади християнської віри Мегмеду Фатіхові, а 1583 р. умовно вважається початком караманлійського книжництва. Цей текст зберігся, проте, зважаючи на достатньо довершене використання грецької системи письма для позначення тюркської мови, слід передбачати існування досить тривалої передісторії та численних попередніх прикладів караманлійського писання. Факт існування на великій території молодій Османській імперії дуже значної маси православного населення свідчив про необхідність вдоволення його релігійних потреб, а мови візантійського православ'я – грецької – вони або зовсім не знали, або знали дуже погано. Таким чином, перед нами постає перший автор караманлійського тексту.

Геннадіос Сколаріос II (Γεώργιος Κουρτέσιος Σχολάριος, Georgios Kourtesios Scholarios, 1400–1473)¹ був Вселенським патріархом константинопольським з 1454-го по 1464 р., філософ та теолог, він став одним з останніх представників візантійського вчення та прихильником аристотелівської філософії Східної церкви. Народжений, за всією ймовірністю, у Константинополі, він був учителем філософії, перш ніж поступити на службу до імператора Іоанна VIII Палеолога радником-теологом. Перша згадка про Георгія в історії зустрічається за часів Іоанна VIII Палеолога (1425–1448), коли в ролі судді у цивільних справах він супроводжував свого імператора на Базельський собор (Флорентійська унія), що проходив у 1438–1439 рр. у Феррарі та Флоренції з метою здійснити об'єднання грецької та латинської церков, та підтримував ідею створення союзу. Він виголосив на соборі чотири примирні промови та написав спростування перших вісімнадцяти антилатинських силогічних глав Марка Ефеського. Значимо, що на тому ж соборі з'являється антагоніст Георгія та найсильніший противник аристотелізму – платонік Геміст Плето, що захищав часткове по-

вернення до грецького паганізму у формі синкретизму християнства та зороастризму, в той час як більш обережний Георгій наполягав на потребі церковного союзу з Римом на доктринальних засадах. Проте, повернувшись до Константинополя, ймовірно під впливом свого наставника Марка Ефеського, він кардинально змінив свої погляди на протилежні та до самої смерті залишався одним з найбільш безкомпромісних ворогів унії. По смерті Іоанна VIII в 1448 р. Георгій прийняв постриг у монастир Вседержителя у Константинополі та, як годиться, нове ім'я – Геннадіос. Існує оповідь, що саме Геннадіос провів історичний прихід османів у місто, коли, сховавшись у власній келії у відповідь на прийняття ненависної йому унії, вивісив на її дверях напис такого ґтибу: «О нещасні візантійці, чом полишили ви правду? Чому не довіряєте ви Богові, але італійцям? У втраті вашої віри ви втратите місто...»

Опісля узяття Костянтинополя турками Геннадіоса було узято у полон, а султан Мегмед Фатіх, бажаючи реорганізації своїх нових християнських підданих та прагнучи покласти кінець будь-якому союзу між ними і західними державами, використав для цього церкву та обрав для цього Геннадіоса, як відомого противника унії, велівши йому бути патріархом і власноруч ввіривши єпископську патерицю (*dikanikion*) та поклавши мантию. Слід зазначити, що Геннадіос мав титул *етнарх*² і був наділений духовними та політичними повноваженнями, виписаними в *берамі*, як цивільна та релігійна юридична особа. Геннадіосу вдалося зберегти добрі стосунки із султаном, про що свідчить підготована та піднесена йому книга «Гомологія» («Сповідь»), якою він, як вважали сучасники, зумів зберегти терпимість до своєї пастви. Через те що Святу Софію було перетворено на мечеть, в ролі патріаршої церкви він використовував спершу церкву Св. апостолів, а згодом – Пріснодіви. Навесні 1454 р. його було висвячено в сан митрополита Понтійської Гераклеї, і, посідаючи єпископську кафедру, Геннадіос уклав, вочевидь для користання Мег-

медом, «Сповідь», чи то «змалювання» християнської віри (*Ekthesis tes pisteos ton orthodoxon christianon*, інакше *Homologia tou Gennadiou*), котру на турецьку мову було перекладено таким собі Агмедом, кадієм (суддею) з Бороєї, і вперше надруковано А. Брассіканусом латиною та грецькою мовою у Відні у 1530 р.³ «Сповідь» складається із 20 розділів, з яких перші 12 є автентичними. Її вважають першою із символічних книг⁴ православної церкви. Відоме ще перелицювання «Сповіді» у формі діалогу (*dialexis, διάλεξις*, або *Confessio prior, або De Via salutis humanae (Peri tes hodou tes soterias anthropon)*), в котрому Мегмед ставить питання («Що то є Бог?», «Чом його називають *Theos*?», «Скільки існує богів?» тощо), а Геннадіос відповідає. У «Сповіді» очевидними є квазіплатонічні переконання автора: Бога неможливо пояснити тощо. Можливо, з тієї ж причини – бажання зглянутися на мусульманську вразливість – автор уникає терміна *Prosopa* – «Трійця», говорячи про *idiomata* – «іпостасі».

Геннадіосу патріарший сан був не до вподоби, він зневірився та щонайменше двічі прагнув його зректися, що й сталося у 1456 р. Зазвичай причину цього вбачають у поганому поведженні султана із православними, хоча насправді Мегмед вирізнявся толерантним ставленням до пастви. Серед численних припущень найбільш імовірним припущенням є те, що Геннадіос вважав греко-османські відносини надто напруженими. Кінець свого життя він, як і багато хто з наступників, провів ченцем у монастирі Іоанна Хрестителя під Серраєю в Солунській Македонії (північний схід від Салонік), де займався написанням книг до самої кончини у 1473 р.

Особливе місце Геннадіоса у православній історії Малої Азії пояснюється тим, що він був фактично останнім зі старої когорти письменників-полемістів Східної церкви, до того ж дуже вправним, мав близьке знайомство з латинською полемічною літературою, насамперед із текстами Фоми Аквінського та схоластикою. Його твори вказують нам не лише на його зна-

ння західної філософії того часу, а й розбіжності з іудеями та мусульманами, знання суті ісихастського питання (полеміки з Варламом та варламітами). Крім того, він відіграв визначальну роль в історії як перший патріарх за турецького володарювання, а відтак стоїть на чолі нового періоду в історії православної церкви. Твори Геннадіоса, загальним числом від 100 до 120, значна частина котрих залишилась у рукописах⁵, тематично можна класифікувати на філософські трактати та переклади (інтерпретації Арістотеля, Фоми Аквінського), теологічні та духовні (промови, апологія, історія Флорентійського собору), а також численні проповіді, гімни та листи (абсолютна більшість зберігається в рукописах на святій горі Афонській, (*Codd. Athous*, Paris, 1289–1298). З третього, чернецького, періоду життя Геннадіоса (1459–1468) відомі лист усім християнам з обґрунтуванням своєї відставки, діалог із двома турками про божественність Христа, трактат про обожнювання Господа⁶.

Хоча системний друк караманлідікою насправді й був розпочатий у XVIII ст. в Амстердамі «Антологією християнської віри» автора на ймення Гюлізар (Γχιουλζαρ цаφι μεσιχι) 1718 року, проте, як бачимо, існували й численні раніші твори. Вони мали здебільшого релігійний характер: це були літургійні, аскетичні збірки, катехізи, молитовники та агіографія – життя святих Іоанна Хрестителя, Василя Святого, Симеона Нового Богослова⁷, описи святих місць у Палестині чи таких відомих монастирів, як Афон, Сумела, Кіккос та Синай. Ставилось також завданням окреслити турецькою мовою життєдіяльність та внесок у християнську апологетику таких подвижників церкви, як Дамаскін Рендінський, Агапій Ландос, Атанас Варучас, Серафим Пісідійський, Серафим Анталійський, чернець Кіккоського монастиря, а згодом митрополит Ангорський (1773–1779).

Проте досі залишається невирішеним питання, відколи та до котрої пори ці твори надходили до Буджаку, які канали при цьому використовувались – церковні чи світські, чи існували караманлійське ру-

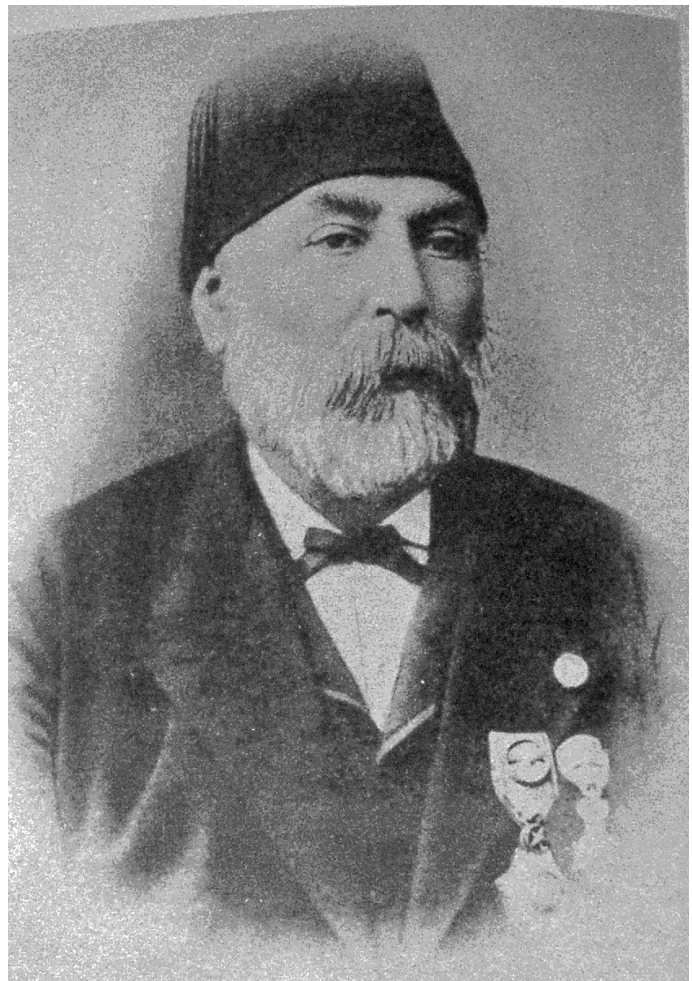
кописання та друк у гагаузів у Буджаку та до їхнього переселення з Балкан. Лише комплексне дослідження караманлійської писемної спадщини, незважаючи на сучасні державні кордони, насамперед тієї, що перебуває нині в Гагаузії, дозволить бодай частково пролити світло на цю проблему.

Серед осіб, що займалися друком караманлійської літератури, були: уродженець Анталії митрополит Ангори Серафим (від 1753 року надрукував велику кількість книг у західноєвропейських друкарнях, насамперед у Відні, Лейпцигу, Венеції); митрополит Кесарійський священник Сергій із Невшехіра; 'отець Софроній із села Сіллі Інонійської єпархії, що надав поетичного стибу своїм перекладам' ("İnonia eparhisine bağlı Sille köyünden çevirilerine şairane halı veren boba Sofronios"); отець Іоаннікіос із села Керміра при Кайсері у Малій Азії, що перелицював п'єсу на просте оповідання; ієродиякон Хаджи Іоаннікіос із села Турія волості Казанлик, що в Болгарії; хаджи Іоанніс Зюмбюльоглу, син Ніколи з Інджесу біля Кайсері, який друкував книжки як караманлійською, так і кирилицею.

Крім релігійної літератури караманлійською, також більшість і інших за змістом книжок була видрукувана православною християнською та протестантською церквами як в Османській імперії, так і в містах Західної та Східної Європи. У першій половині XIX століття великим числом виходили дидактичні або навчальні граматики, твори художньої літератури, зокрема романи та навіть поетичні збірки, праці з історії, географії та медицини. Слід відзначити також роль протестантських місій, що до початку XX століття займалися перекладацькою діяльністю

біблійних творів із метою християнської пропаганди. Серед константинопольських караманлійців, що перекладали, писали та друкували караманлійською, був Євангелінос Місаїлідіс⁸.

Євангелінос Місаїлідіс (1820–1890) зробив великий внесок у розвиток караманлійської літератури. Він народився в Кулі, закінчив протестантську школу в Ізмірі та продовжив навчання в університеті Афін. Якийсь час провчителювавши у школі, а згодом попрацювавши її директором, Є. Місаїлідіс долучився до редколегії газети «Амалтея» ("Amalthea"), що виходила грецькою мовою в Ізмірі, де надрукував караманлійською твір «Ірфаннаме» («Слово про знання та культуру»). Йому належить заслуга розробки діакритичної писемної системи з метою уніфікації караманлійської орфографії [Sertkaya 2004,

Євангелінос Місаїлідіс (1820–1890)

4–7], а також видання політичного щоденника турецькою мовою «Шарк» («Схід») та серії оповідань «Школа східних наук» («Mektebi Fünunu Şarkııye»). До 1850 р. він здійснював у своїй друкарні також караманлійський переклад та друк таких творів релігійної літератури, як Старий та Новий Заповіт, життя святих, Псалтир тощо. У 1850 р. в Ізмірі трапилася страшна пожежа, після котрої Є. Місаїлідіс перевіз свою друкарню до Стамбула, а 1855 року в районі Тахта Калья (Тахтакале) в хані Тамебураджи обладнав та протягом 40 років керував там виданням караманлійської газети “Gazete-i Anadolu”. Крім того, за досить недовгий час ним були здійснені спроби видання грекомовних газети «Мала Азія» («Mikra Asia») та гумористичного журналу «Кокорікос». У наступні роки він розпочав також написання та друкування і світських творів на історичну, суспільно-політичну, юридичну, наукову тематику, а також вибраних творів художньої літератури, зокрема французьких романів. Написаний Є. Місаїлідісом у 1871 році караманлідікою роман «Темаşa-i Dünya ve Cefakar ü Cefakeş» («Спостереження світу та гнобителі і пригноблені») можна вважати першим подорожно-пригодницьким романом у турецькій літературі⁹. Є. Місаїлідіс помер 1890 року у Стамбулі та був похований на грецькому кладовищі Балікли.

Ось яку статтю про Є. Місаїлідіса надрукувала газета «Терджюман-и Хакікат», називаючи його найбільшим прихильником багатоетнічного співіснування в мирі і злагоді і, таким чином, популяризатором османської ідеї:

«Покійний наш Вчитель Євангелінос Місаїлідіс, походженням з Кули, народився там року 1820 березня дня 25-го. Після завершення школи Євагеліки в Ізмірі він хоча й відбув на острів Андрос, аби слухати уроки відомого Каїріса, та оскільки школу означеної особи на ті часи було розпущено, звідтіля поїхав до Афін і вступив до Етнікона Панепістеміона. Через деякий час навчання Філадельфіас Софроніос Ефенді запросив його на посаду дидакалоса шкіл Алашехіра, а швидко потому

патріархом Іскендеріє Антімом Ефенді його було призначено патріаршим перекладачем, а ще пізніше – дидакалом шкіл Спарти. Через деякий час по поверненню звідти він приїхав до Ізміра та долучився до писемної ради газети «Амалтейя»... Євангелінос Місаїлідіс Ефенді, не зрікаючись ані на хвилину свого обов'язку письменника, та в час, коли він готувався до виконання п'ятої річниці входження в дію друкарні, захворів та 1890 року януарія 3-го дня відійшов (продовжив свій шлях) у вічне життя. В належній оцінці обраного служіння вищевказаної особи в ім'я розвитку держави й нації османський уряд вшанував його даруванням почесного рангу мютемаїз¹⁰, милістю почесного ордена «Меджидіє», а також грецький уряд вручив орден «Сотірос Хрісту» та усю ширину відданість серця... Безперечно, було б варто відзначити те служіння газетою «Анадолі», перекладами та створеними вельми багатьма книгами, виконану ним для наших земляків з Анатолії. Проте можемо сказати те, що нинішній стан нашої Анатолії є здебільшого плодами добродітності, посіяними вченням та старанням нашого покійного Вчителя, що тривали аж 50 літ від початку в Ізмірі.

І хоч це наше твердження спершу може бути названим перебільшенням, проте це продемонструє один лише малий приклад. Адже, якщо переглянути зошити передплатної розсилки від заснування газети «Анадолі» до сьогодні, можна буде побачити, що жодного разу не було такого, щоб хоч один син нашого передплатника-батька відмовився від передплати. А це доводить велику неодмінну важливість такого виховання та освіти батьками, що читали газету «Анадолі», своїх дітей, що вони зможуть читати газету грецькою, турецькою або іншою мовою. Це ж для газети «Анадолі» є підставою для гордоців та обставиною для пишання. Насправді, вона досягла свого основного призначення... Йордан І. Лімнідіс» [<http://fehmidincer.blogspot.com/>].

Серед авторів караманлійських творів, використовуваних у Приазов'ї, найвідомі-

ший архів колекції документів Готфійської єпархії (так званий архів Трифілія), абсолютну меншість яких складають документи новогрецькою і більшість – тюркською мовою. Постать його власника та автора караманлійських текстів – Трифілія – свідчить про те, що основною мовою спілкування в Криму, а пізніше, по перших роках переселення на Азов, була саме тюркська мова. Пам'ятки ділового стилю цієї мови нараховують у колекції двадцять сім документів і являють собою листи, нотатки, договори, розписки тощо. Тексти листів описують здебільшого негоди, що трапились із Трифілієм та його оточенням, які так чи інакше містять крихти інформації про маловідому добу перебування караманлійців у Криму та їхнього переселення на Азов і наступні по тому роки. Автор цих листів, економ Трифілій, як старший в окрузі протоіерей мав певну освіту та був представником того культурного середовища, що від батьків перейняло культуру передачі рідної, тюркської, мови караманлійським грецьким письмом. З листів видно, що Азовський протоіерей мусив періодично їздити на звіти та “возити відомості” до єпископів у Криму, де не витримував умов вологого клімату, а також шпигувати на користь російського війська проти татар, за що неодноразово був під загрозою побиття. Він також переховував від татар осіб вищих духовних санів у себе вдома, наражаючи на ризик себе та ближніх. Багаторічне перебування у Приазов'ї сприймається ним як заслання [див. наші переклади листів Трифілія у ж. «Східний світ», Дрига]. Ми сподіваємося, що прочитання усього архіву Трифілія проллє більше світла на його особистість і діяльність у Криму та Приазов'ї.

За даними Маттіаса Капплера, після смерті Є. Місаїлідіса існували його наступники і ще у 1935 році останні караманлійські книжки, що друкувалися на Кіпрі, були «Prosefe» – молитовники.

Нині слід сказати, що, на жаль, інформацію про багатьох авторів караманлій-

ської літератури втрачено або по крихтах розкидано по періодиці грецькою мовою. Обсяг цієї розвідки не дозволяє зупинитися детальніше на особах більшого числа авторів. Зазначимо лише, що, за підрахунками Я. Екманна [Eckmann 1950, 168], у Національній бібліотеці Афін він виявив майже 3000 караманлійських книжок. Посадовці Центру малоазійських студій Афін заперечують ці дані, наголошуючи, що володіють щонайбільше 200 примірників. Особливо цінними та вартими уваги є афінські примірники видання Псалтиря та Євангелія XVII століття. Ким їх було переписано? Зі слів О.М. Гаркавця нам відомо, що з тих видань (котрих саме, незрозуміло, ймовірніше, що в арабській або грецькій графіці) шотландська місія зробила західнокипчацькі версії, котрі на початку XIX ст. та до 20-х років друкувала арабською абеткою на Кавказі, в Астрахані й в Оренбурзі. О.М. Гаркавець знайшов деякі з них і нині готує спільне видання. Він же припускає, «що турки взагалі забороняли друкувати книжки, а тому можна припускати, що то були Псалтир та Євангеліє з Діяннями апостолів, Посланнями й Одкровенням, що їх часто було друковано у Венеції та Стамбулі грецькою й вірменською абетками».

Понад двісті років найбільшим видавничим караманлійським осередком був Стамбул, у якому практично усі друкарні перебували „в руках греків”, а найвідомішою друкарнею була друкарня грецької патріархії. Надзвичайне значення для встановлення географії розповсюдження караманлійської традиції мають також списки абонентів та меценати караманлійських видавництв і друкарень. За допомогою цих списків ми можемо дізнатися, наприклад, що потребу у караманлійській друкованій продукції мали такі міста і населені пункти Малої Азії, як Ангора, Конія, Смірна, Самсун, Адана, Мерсін, Аланья тощо. Робота в архівах Малої Азії та Греції та встановлення відсутньої інформації й становить перспективу нашого дослідження.

- ¹ Encyclopædia Britannica *Eleventh Internet Edition*.
- ² *Застар.* Управитель усього православного (Рум) міллету як Османської імперії. – *І.Д.*
- ³ Наступні перевидання: Хитреус, Frankfort, 1582; Мартін Крузіус в *Turco-Græcia* (латиною, грецькою, караманлідікою та турецькою латинським шрифтом), Basle, 1584, перевидано у *P.G.*, CLX 333; Ріммель (грецькою та латиною); Міхалеску (грецькою). Ріммель видав вперше перелицювання у формі діалогу (*Die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griech.-orient. Kirche* (Leipzig, 1904), р. 17–21). Вважається, що авторство саме Діалогів Геннадіуса не належить, а є пізнішою компіляцією іншого автора.
- ⁴ Книги, що містять догмати, основи віровчення церкви.
- ⁵ Три томи творів Геннадіуса було опубліковано: М. Jugie, L. Petit, and X.A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, vol. 1. Paris: Maison de la bonne presse, 1928–1930; р. 283–294.
- ⁶ М. Jugie, L. Petit, and X.A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, vol. 1. Paris: Maison de la bonne presse, 1931: 1–338.
- ⁷ XI ст., візантійський святий, предтеча паламізму (послідовники Георгія Палами), ввів ісихастські практики.
- ⁸ Детальніше про нього: Валентин А. Мошков. Турецкие племена на Балканском полуострове. – Ст.-Петербург, 1904.
- ⁹ В роки республіканської Туреччини роман було перевидано під назвою «Спостерігай світ» ('Seryeyle dünya') сучасною латинською графікою.
- ¹⁰ Почесний перший ранг штатського чиновника, що відповідає військовому чину підполковника та який стали давати після доби Танзимату.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаркавець О.М. **Урумський словник**. Алма-Ата, 2000.
- Гаркавець О.М. **Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки**. Алма-Ата, 1999.
- Дмитриев Н.К. **Материалы по османской диалектологии. Фонетика «караманлицкого» языка** // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР. Том 3. Выпуск 2. Ленинград, 1928.
- Дрига І.М. Караманлійські пам'ятки гагаузів // **Східний світ**. Київ, №3, 2008.
- Anhegger, Robert. Evangelios Misailidis ve Türkçe Konusan Dindaşları // **Tarih ve Toplum**, Cilt:XXXV, Sayı:209, Mayıs 2001.
- Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar // **Türk Kültürü**, 40-1 / 468. Nisan, 2002.
- Aygıl Yakup. **Hristiyan Türklerinin Kısa Tarihi**. İstanbul, 1995.
- Balta *Evangelia. Karamanlidika Additions (1584–1900). Bibliographie Analytique*. Athenes, 1987.
- Balta *Evangelia. La Decouverte de la Cappadoce*. Istanbul, 2005.
- Eckmann Janos. **Anadolu Karamanlı ağızlarına ilişkin araştırmalar** // AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt VIII Sayı 1–2 Mart-Haziran, 1950(b).
- Salaville, Severien, Dallegio, Eugene. **Karamanlidika I–II–III, Bibliographie Analytique...** 1584–1900", Atina 1958 (I), 1966 (II) ve 1974 (III). (3 Cilt).
- Sertkaya O.F. Grek harfleriyle yazılmış Anadolu Karamanlı Ağızı metinleri üzerine // **Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları (Güney Kut Armağanı)**. Vol. 28/ II, 2004. Edited by: Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin.
- Yordanoğlu, Anastas. **Karamanlidika (Rumca Harfli Türkçe Metinlere Toplu Bakış)**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Mezuniyet Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1973.
- <http://fehmidincer.googlepages.com/>
- <http://fehmidincer.blogspot.com/>